

Ευαγγελία Ιωαννίδη

Εβδομάδα 2η

ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ

Στην προσπάθεια να απαντηθεί το ερώτημα γιατί να εκφοβίζει κάποιος, έχει προταθεί μια ποικιλία παραγόντων. Κάποιες ερμηνείες είναι ιδιαίτερα γενικές και θεωρούν τον εκφοβισμό ως στοιχείο της ανθρώπινης φύσης, εντυπωμένο στα γονίδιά μας, το οποίο μέσα από μια εξελικτική διαδικασία, μας δίνει τη δυνατότητα να επιβιώσουμε. Τέτοιου είδους ερμηνείες είναι δύσκολο να αξιολογηθούν. Άλλες ερμηνείες αποδίδουν τις τάσεις για εκφοβισμό σε γενετικούς παράγοντες, θεωρώντας πως τα χαρακτηριστικά που διαμορφώνουν την προσωπικότητά μας είναι κληρονομικά.

Ατομικοί - βιολογικοί παράγοντες

Σύμφωνα με τον Olweus, η εμφάνιση του μαθητή (βάρος, γυαλιά, ιδιαίτερο ντύσιμο) - κάτι που δεν αποδεικνύεται απόλυτα στις σχετικές έρευνες - τα αισθήματα κατωτερότητας, μειονεξίας και της χαμηλής αυτοεκτίμησης, η σωματική ή διανοητική αναπηρία, η βραδυγλωσσία, το ψεύδισμα, είναι μερικοί λόγοι εκδήλωσης φαινομένων του σχολικού εκφοβισμού-θυματοποίησης μεταξύ των ανήλικων μαθητών. Είναι όμως και θέμα ιδιοσυγκρασίας, κοινωνικής δραστηριότητας του παιδιού και της έντασης της συμπεριφοράς του, όπως αυτά εμφανίζονται στα πρώτα χρόνια της ζωής του, που συνδέονται και με τη φανερή αδυναμία του παιδιού να αντιδράσει στην επιθετικότητα του σχολείου και της οικογένειας.

Σύμφωνα με τους Cole, μελέτες για παιδιά που έχουν απορριφθεί από τους συνομηλίκους τους, αποκαλύπτουν ότι η πιο εμφανής αιτία απόρριψης είναι συχνά η δική τους επιθετικότητα. Προσθέτουν επίσης, ότι τα απορριπτόμενα παιδιά είναι πιθανό να βλέπουν εχθρικές προθέσεις στην συμπεριφορά του άλλου και να ανταποκρίνονται επιθετικά. Έρευνες που επικεντρώθηκαν μόνο στο ταμπεραμέντο του παιδιού δείχνουν πως παιδιά που έχουν ενεργητικό και παρορμητικό ταμπεραμέντο είναι δυνατόν να έχουν περισσότερη τάση να εξελιχθούν σε θύτες ενώ τα παιδιά θύματα τείνουν να έχουν ήσυχο και ντροπαλό ταμπεραμέντο. Το «τυπικό θύμα», υποφέρει από έλλειψη δυναμισμού. Είναι παιδιά παθητικά, ανασφαλή και ήσυχα.

Το φύλο και η ηλικία των παιδιών ίσως να επηρεάζουν στην εκδήλωση σχολικής επιθετικής συμπεριφοράς . Αν και οι απόψεις άλλων ερευνητών διαφοροποιούνται σημαντικά ως προς το σημείο αυτό, υποστηρίζοντας ότι δεν ενδιαφέρει ούτε το φύλο ούτε η ηλικία τελικά, ως προς το βαθμό εκδήλωσης του σχολικού εκφοβισμού θυματοποίησης

Οικογενειακοί παράγοντες

Κατά τον Olweus, η υπερπροστατευτικότητα των γονέων που οδηγεί στην προσκόλληση του παιδιού σε εκείνους και στην μειωμένη του ικανότητα για κοινωνικές και φιλικές σχέσεις, μπορεί να οδηγήσει στην θυματοποίησή του. Αλλά και το ίδιο το οικογενειακό περιβάλλον των μαθητών, όπως αυταρχικοί ή αδιάφοροι γονείς, καταπιεστικά μεγαλύτερα αδέρφια, μπορεί να οδηγήσει σε εκφοβιστική συμπεριφορά του παιδιού αυτού σε βάρος άλλων παιδιών. Επίσης, ο «μητρικός αρνητισμός» μέχρι τα 4-5 πρώτα έτη ζωής του παιδιού συνιστά ένα σοβαρό λόγο εκδήλωσης επιθετικής συμπεριφοράς. Αυτός μεταφράζεται σε έλλειψη θαλπωρής, σε αρνητικές στάσεις, σε εχθροπραξίες εναντίον του παιδιού από την ίδια τη μητέρα και φυσικά στην απόρριψή του. Ένας ακόμη παράγοντας είναι και η ενδοοικογενειακή βία (χρήση βίας ανάμεσα στους γονείς, οι έντονες λογομαχίες, οι συχνές συναισθηματικές αμφιθυμίες και εξάρσεις καθώς και σωματικές ποινές σε βάρος του παιδιού), που μπορεί να επιφέρει την επιθετική εκφοβιστική σχολική συμπεριφορά. Ο Olweus, αναφέρει ότι συνέβαλε σημαντικά στο βαθμό επιθετικότητας κυρίως των αγοριών : το ταμπεραμέντο των αγοριών (δραστήριοι, θερμόαιμοι), ο αρνητισμός της μητέρας (έλλειψη στοργής), η συγκατάθεση της μητέρας για έκφραση επιθετικότητας καθώς και οι εξουσιαστικοί ρόλοι των γονιών. Επιπρόσθετα, η οικογενειακή κατάσταση (γονείς σε διάσταση, με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, άνεργος πατέρας, μειωμένο εισόδημα, πενία) φαίνεται να παίζει σημαντικό ρόλο στην εκδήλωση του bullying . Έχει τεκμηριωθεί ότι οι αρνητικές σχέσεις των γονέων μεταξύ τους, που οδηγούν σε ανεπαρκή επίβλεψη της ανατροφής των παιδιών ή σε παραμέληση και πολλές φορές σε κακοποίησή τους, συμβάλλουν στην ανάπτυξη διαταραχών της συμπεριφοράς. Αυτά τα παιδιά, συγκρινόμενα με άλλα, είναι πιθανότερο να οδηγηθούν σε κατάχρηση τοξικών ουσιών, οινοπνεύματος, να παρουσιάσουν μαθησιακές δυσκολίες και αργότερα προβλήματα κοινωνικής προσαρμογής. Το διαζύγιο προκαλεί αύξηση του άγχους και στη συνέχεια, διαταραχές κατάθλιψης στα παιδιά. Επιφέρει τη χαμηλή αυτοεκτίμηση και μπορεί να οδηγήσει σε παραβατική συμπεριφορά, ακόμα και στο χώρο του σχολείου.

Τέλος, οι γονείς χρειάζεται πρώτα να εφαρμόζουν οι ίδιοι τους κανόνες και να ελέγχουν τη δική τους επιθετικότητα, για να μη γίνουν οι ίδιοι τα επιθετικά πρότυπα στα μάτια των παιδιών τους. Τα παιδιά εύκολα θα τους μιμηθούν μαθαίνοντας την επιθετική συμπεριφορά

Πολιτισμικοί παράγοντες

Η γλωσσική, φυλετική, θρησκευτική ή πολιτισμική διαφορετικότητα, η εθνική καταγωγή, η διαφορετική κοινωνική προέλευση ή το διαφορετικό οικονομικό status του μαθητή, φαίνεται να συνδέονται σε κάποιο βαθμό με την εκδήλωση περιστατικών σχολικού εκφοβισμού-θυματοποίησης. Η μη αναγνώριση της γλωσσικής διαφοράς και της πολιτισμικής διαφορετικότητας γενικότερα, οδηγεί στην αποσύνδεση της ταυτότητας του διαφορετικού μαθητή από την εκπαιδευτική διαδικασία. Ο «διαφορετικός μαθητής» αξιολογείται αρνητικά εν μέρει, γιατί ο λόγος του δεν είναι ο «επίσημος», αφού δε μιλά την πρότυπη σχολική και κοινωνικά αναγνωρισμένη ακαδημαϊκή γλώσσα. Παράδειγμα αυτής της θεωρίας, αποτελούν τα παιδιά των εργατών στην Αγγλία καθώς και τα παιδιά των Αφροαμερικάνων και των Λατίνων στις ΗΠΑ. Μάλιστα πολλά «παιδιά - θύματα» τυχαίνει να προέρχονται από διαφορετική χώρα και να μιλούν διαφορετική γλώσσα από το θύτη, οπότε και γίνονται συχνά αντικείμενα χλευασμού και κοροϊδίας από άλλα με ελλειπείς επικοινωνιακές δεξιότητες και ικανότητα αποδοχής των ξένων που είναι συμμαθητές ή γείτονες .

Κατά τον Goffman, τα φυλετικά, εθνικά και θρησκευτικά χαρακτηριστικά μεταδίδονται γενεαλογικά και προσβάλλουν εξίσου όλα τα μέλη της οικογένειας (γονείς-παιδιά). Έτσι, διαμορφώνεται το «φυλετικό στίγμα» που υποδηλώνει την κατωτερότητα του ατόμου που το φέρει και παράλληλα διαμορφώνει την εχθρική στάση-απόρριψή του από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, με την έννοια της κοινωνικής διάκρισης. Αυτό από μόνο του καθιστά την κοινωνική προσαρμογή του «διαφορετικού» ατόμου εξαιρετικά δυσχερή και το οδηγεί στην παραβατικότητα και πιθανόν σε εκδηλώσεις σχολικού εκφοβισμού-θυματοποίησης, όταν πρόκειται για ανήλικο μαθητή. Από την άλλη, είναι σαφές ότι υπάρχει πολιτισμική διαφοροποίηση στην έννοια της παιδικής επιθετικότητας. Η βίαιη παιδική συμπεριφορά ανάμεσα στους συνομηλικούς προβάλλει σε όλους τους πολιτισμούς και είναι ο κοινωνικός περίγυρος που μπορεί να διατηρήσει τις επιθετικές τάσεις των παιδιών αυτών σε μια εξελικτική πορεία. Μάλιστα, τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της κάθε κοινότητας καθορίζουν σημαντικά

και τη στάση της (ανοχή ή απόρριψη) στα διάφορα επίπεδα της βίας γενικότερα, σε συνδυασμό πάντα με την ποικιλία και των περιβαλλοντικών επιρροών με τις οποίες και αλληλεπιδρούν και οδηγούν στην εκδήλωσή της. Στις έρευνες «Πυθαγόρας» (Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 2006) και «Δάφνη» (Τζιόγκουρος, 2008), η διαφορετική εθνική και πολιτισμική προέλευση φαίνεται να αποτελεί αιτία θυματοποίησης. Οι μαθητές που προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, αντιμετωπίζουν προβλήματα σχολικής προσαρμογής. Η μη στήριξή τους σε επίπεδο σχολικής μονάδας για την ομαλή τους ένταξη στη σχολική ζωή, μπορεί να τα οδηγήσει είτε στην περιθωριοποίηση (θυματοποίηση) είτε στην επιθετική συμπεριφορά (σχολικό εκφοβισμό). Οι εκπαιδευτικοί για να αιτιολογήσουν την προβληματική ενδοσχολική συμπεριφορά, επιλέγουν ως βασικό παράγοντα την κοινωνική προέλευση των ανήλικων μαθητών. Εξάλλου, πλήθος ερευνών όσον αφορά στην καταγωγή του θύματος μιλούν για εκφοβιστική συμπεριφορά σε βάρος τους. Αλλά και το ίδιο το σχολικό περιβάλλον, συνιστά από μόνο του ένα χώρο δημιουργίας επιθετικών και βίαιων συμπεριφορών, δεδομένου ότι στο περιβάλλον αυτό καλούνται να συνυπάρξουν και να συνεργαστούν άτομα ή ομάδες διαφορετικής ηλικίας, διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης και με διαφορετικά ενδιαφέροντα, στάσεις ζωής και επιδιώξεις.

Κατά συνέπεια, θα λέγαμε ότι γενικότερα η σχολική βία ως κοινωνικό φαινόμενο έχει στενή σχέση με την κοινωνική ανισότητα, τον κοινωνικό αποκλεισμό, την ματαίωση και τη διαφορετικότητα. Είναι συνυφασμένη με την παραβατικότητα, το αδιέξοδο, το φόβο αλλά και με την εκμηδένιση του ανθρώπου από τον άνθρωπο. Μάλιστα, οι έννοιες του σχολικού εκφοβισμού και της «ασφάλειας» των μαθητών στο σχολείο δεν είναι απόλυτες. Επηρεάζονται τόσο από το πολιτισμικό πλαίσιο όσο και από τις εκάστοτε κοινωνικές, πολιτικές και ιστορικές συνθήκες. Δεν μπορούν να εξετασθούν και να περιοριστούν χωρίς να ληφθεί υπόψη το ευρύτερο περιβάλλον που τις τρέφει, οι αξίες, οι θεσμοί, η πολιτισμική και πολιτική ιστορία του τόπου και των ανθρώπων. Το θύμα και ο θύτης, είναι άνθρωποι από την κοινωνία στην οποία βρίσκεται το σχολείο, με αποτέλεσμα, η στάση τους και η συμπεριφορά τους να αντανακλά και να αναπαράγει ό,τι το οικογενειακό, σχολικό και κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον καλλιεργεί.

Σχολικοί παράγοντες

Κατά τον Olweus, ακόμα και η σχολική μονάδα μπορεί να εμπλακεί σε διαδικασίες παρενόχλησης, εκφοβισμού και θυματοποίησης των μαθητών. Η βία στο σχολείο είναι μία

«μεταδοτική αρρώστια» που μπορεί και να επηρεάσει τον έλεγχο και την πρόληψη της όποιας επιθετικής συμπεριφοράς, ειδικά αν έχει το χαρακτήρα της συλλογικής διεργασίας. Συνήθως αναπαράγει την ευρύτερη βία, γιατί είναι ο «καθρέφτης» της ευρύτερης κοινωνίας. Μπορεί να παράγει και βία, όταν η ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης είναι υποβαθμισμένη, όταν οι σχέσεις μεταξύ των μαθητών και των δασκάλων είναι πάρα πολύ άσχημες και τελικά, όταν έχει αποτύχει η ίδια η εκπαιδευτική διαδικασία. Και είναι συνεχής και διαρκής η ανταλλαγή ρόλων μεταξύ ανηλίκων θυμάτων βίας στο σχολείο και δραστών βίας στο σχολείο.

Τα παραπάνω έρχονται να επιβεβαιώσουν συγκεκριμένα ερευνητικά αποτελέσματα, όπως:

A) το σύγχρονο σχολείο ίσως δεν κατανοεί τις πραγματικές ανάγκες και τα ενδιαφέροντα του μαθητή και ουσιαστικά να μην του επιτρέπει να καλλιεργεί τη δημιουργικότητά του. Ο μαθητής συχνά είναι υποχρεωμένος να απομνημονεύει γνώσεις και η διδακτέα ύλη αποτελεί αυτοσκοπό και μία υποχρέωση, γεγονός που δημιουργεί αισθήματα καταπίεσης, ανίας και αποξένωσης. Ενώ και η σύγχρονη εκπαιδευτική πρακτική σε σχέση με την οργάνωση του σχολικού χώρου και της σχολικής ζωής, επιβάλλει την δασκαλοκεντρική, μετωπική επικοινωνία.

B) το προφίλ του εκπαιδευτικού μέσα και έξω από τη σχολική τάξη και η ποιότητα των αλληλεπιδραστικών σχέσεων δασκάλου και μαθητών, που συμβάλλουν στη θετική ή αρνητική ανάπτυξη της προσωπικότητας του μαθητή μέσα και έξω από τη σχολική τάξη, ενώ παράλληλα συνδέονται άμεσα με την σχολική συμπεριφορά των μαθητών, τη σχολική τους προσαρμογή καθώς και με τα επακόλουθα επίπεδα της όποιας επιθετικότητας. Είναι πιθανό πολλά παιδιά, μιμούμενα την αντίληψη του δασκάλου τους για κάποιον συμμαθητή τους ή ακόμα και το επίπεδο της ανεκτικότητάς του γι' αυτόν, όπως και το συναισθηματικό τόνο της φωνής του που κρύβει την αποδοχή ή την απόρριψη του παιδιού, εύκολα να συμπεριφέρονται το ίδιο απορριπτικά και ίσως και επιθετικά προς αυτό το παιδί.

Γ) οι σχολικές επιδόσεις στα μαθήματα, στο παιχνίδι, στις αθλητικές εκδηλώσεις και στα πολιτιστικά δρώμενα του σχολείου (θεατρικές παραστάσεις, εικαστικά κ.ά), που αποτελούν εκδηλώσεις ζωτικής σημασίας για το παιδί και που όταν περιορίζονται προδιαθέτουν στη βίαιη σχολική συμπεριφορά. Όταν οι δυνατότητες συμμετοχής των μαθητών σε θετικές πρωτοβουλίες (αθλητικές δραστηριότητες, θεατρικές παραστάσεις, μουσικές εκδηλώσεις, καλλιτεχνικές ομάδες και ομάδες παιχνιδιού) περιορίζονται, αυξάνονται ο ανταγωνισμός, οι συγκρούσεις και

οι απορρίψεις κάποιων μελών της ομάδας, κάτι που δεν ευνοεί καθόλου την ομαλή σχολική προσαρμογή των μαθητών και την «υγιή» σχολική συμπεριφορά.

Δ) η σχολική αποτυχία, ως ένας σημαντικός παράγοντας ενίσχυσης της επιθετικής συμπεριφοράς και της δημιουργίας ομάδων με αντικοινωνικές και εχθρικές ενέργειες εναντίον του εκπαιδευτικού.

Ε) η σχολική φοβία που εμποδίζει το παιδί πραγματικά να αυτονομηθεί και έτσι αρχίζει να παρουσιάζει και συμπτώματα «δυσκοινωνικής συμπεριφοράς», αφού είναι δεδομένη η σχολική του άρνηση με ό,τι αυτή συνεπάγεται. Είναι λοιπόν εύκολο είτε να γίνει θύτης είτε να θυματοποιηθεί λόγω μη ικανοποιητικών κοινωνικών δεξιοτήτων. Άρα, το άγχος της παιδικής ηλικίας είναι δυνατόν να οδηγήσει σε επιθετική συμπεριφορά .

ΣΤ) η κακή κτιριακή υποδομή καθώς και ο σχολικός χώρος γενικότερα αλλά και ο μεγάλος αριθμός μαθητών στα σχολεία που ίσως υποκινούν τη βίαιη ενδοσχολική συμπεριφορά των μαθητών. Ειδικότερα, το μέγεθος και η σύνθεση του μαθητικού πληθυσμού, μπορεί να επηρεάσει σημαντικά την ποιότητα των κοινωνικών και αλληλεπιδραστικών σχέσεων μεταξύ των μαθητών και να οδηγήσει στην εκδήλωση περιστατικών σχολικού εκφοβισμού-θυματοποίησης. Δηλαδή, το πλήθος των μαθητών και των εκπαιδευτικών μέσα στη σχολική μονάδα αλλά και η κατανομή ως προς την ηλικία, το φύλο, την κοινωνικοοικονομική και πολιτισμική τους προέλευση. Μέσα στις σχολικές τάξεις που υπάρχουν όλα τα προαναφερόμενα, κυριαρχεί η οργανωμένη και κατευθυνόμενη σχολική ζωή, η αυστηρότητα στην διδασκαλία, ο ανταγωνισμός μεταξύ των μαθητών όπως επίσης η «ανοιχτή» ή η «κρυφή» επιθετικότητα.

Ζ) τα αναλυτικά σχολικά προγράμματα που δεν αξιοποιούν τις πραγματικές δυνατότητες των μαθητών, κάνοντάς τα να νιώθουν άβολα και βαρυστημένα σε έναν χώρο όπου θα έπρεπε να νιώθουν ευχάριστα και δημιουργικά.

Η) το σχολικό κλίμα στο σύνολό του, εννοώντας σαφέστατα την ποιότητα των ευκαιριών που μπορεί να παρέχει το σχολείο ως προς την ανάδειξη των θετικών πλευρών της προσωπικότητας των μαθητών του, την ποιότητα των αλληλεπιδραστικών κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των μαθητών αλλά και των μαθητών με τους εκπαιδευτικούς τους, το παιδαγωγικό ήθος των δασκάλων και τη σχέση τους με τους γονείς των μαθητών, την επιβάρυνση της τάξης με τα

όποια προβλήματα. Έχει επισημανθεί πως το δυσάρεστο σχολικό κλίμα, ευνοεί την αντικοινωνική συμπεριφορά με έμφαση σε περιστατικά σχολικού εκφοβισμού-θυματοποίησης.

Κοινωνικοί παράγοντες - κοινωνικές σχέσεις

Οι φίλοι και οι συνομήλικοι μπορούν να επηρεάσουν αρνητικά και να συμπαρασύρουν σε συμμετοχή σε περιστατικά εκδήλωσης βίας και επικίνδυνης σχολικής συμπεριφοράς. Μάλιστα, οι θύτες περιβάλλονται από έναν κύκλο υποστηρικτών που σκόπιμα γίνονται και παραμένουν φίλοι τους για να ισχυροποιούν τη δική τους θέση μέσα στην ομάδα συνομηλίκων και να μην κινδυνεύουν να γίνουν και οι ίδιοι θύματα εκφοβισμού. Αυτό όμως παγιώνει την επιθετική συμπεριφορά μέσα στη σχολική ζωή

και ευνοεί την εξάπλωση του φαινομένου.

Αλλά και τα αποτελέσματα πρόσφατων ερευνών, επιβεβαιώνουν πως τα προβλήματα επιθετικότητας και θυματοποίησης στο σχολείο, βασίζονται σε συλλογικές διεργασίες, έχουν δηλαδή τις ρίζες τους στον τρόπο που αντιδρά η ομάδα των συνομηλίκων απέναντι στη μαθητική βία. Και πως οι μαθητές σε μία σχολική μονάδα «συμμετέχουν» με ποικιλία ρόλων κατά την θυματοποίηση ενός ή και περισσότερων συμμαθητών τους. Εάν δεν είναι οι ίδιοι πρωταγωνιστές στην σωματική, λεκτική ή ψυχολογική επίθεση που υφίστανται το θύμα, μπορεί να υποβοηθούν τον δράστη - ως ενισχυτές-βοηθοί - ή και να του παρέχουν θετική επανατροφοδότηση επιβραβεύοντας τις πράξεις του - ως υπερασπιστές - ή και να παίρνουν το μέρος του θύματος προκαλώντας την οργή του δράστη και τέλος να παραμένουν ουδέτεροι και να αποδέχονται σιωπηλά την όλη κατάσταση. Το αποτέλεσμα αυτής της εμπλοκής, είναι να αποκρύπτονται πολλά περιστατικά θυματοποίησης από τους εκπαιδευτικούς αλλά και από τους γονείς των παιδιών, με βάση κάποια «σιωπηλή συμφωνία», που ξεφεύγει από την δυαδική σχέση δράστη/θύματος και παίρνει ανησυχητικές διαστάσεις σε όλη την σχολική μονάδα, υπονομεύοντας και παρεμποδίζοντας κάθε προσπάθεια αντιμετώπισης.

Το σχολικό διάλειμμα επίσης, αποτελεί κάτι πολύ ιδιαίτερο για το κάθε παιδί. Και αυτό γιατί είναι η στιγμή που ο μαθητής δομεί τις κοινωνικές σχέσεις του με τους άλλους γύρω του, επικοινωνεί μαζί τους, αναπτύσσει τις φιλίες του, συνειδητοποιεί τα όριά του, αυτοεπιβεβαιώνεται, υπερασπίζεται τον εαυτό του ή το φίλο του, στηρίζεται στον εαυτό του και τελικά αυτονομείται. Έτσι, τα παιδιά αυτά δε θυματοποιούνται εύκολα, μέσω των μηχανισμών

του εκφοβισμού και της βίαιης συμπεριφοράς και αποκτούν μηχανισμούς άμυνας. Είναι περισσότερο ικανά κοινωνικά (κοινωνικοποίηση), καθώς και πιο επιδέξια στη διαχείριση των διάφορων συγκρούσεων. Επίσης, είναι πιο πρόθυμα να διεκδικήσουν το δίκιο τους και να λάβουν κοινωνική επιβεβαίωση, χωρίς να γίνονται επιθετικά ή να έρχονται σε αντιπαράθεση.

Προτείνουν συμβιβαστικές λύσεις και βρίσκουν τη χρυσή μέση οδό με ειρηνικό και διαλογικό τρόπο. «Συναισθάνονται τους άλλους», καταφέρνοντας να επιλύουν τις διαφορές τους και των άλλων σε ρόλο διαιτητή και ωθούν τα θύματα της όποιας παραβατικής, αποκλίνουσας ή κακής συμπεριφοράς στο να ζητήσουν βοήθεια.

Τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας

Η τηλεόραση ασκεί ισχυρή επίδραση στον ψυχισμό των μικρών παιδιών, «χτίζοντας» στις συνειδήσεις των ανήλικων μαθητών, κυρίως αρνητικά πρότυπα που εύκολα τείνουν να μιμηθούν. Η ανεξέλεγκτη προβολή σκηνών βίας μέσω των ειδήσεων, των ταινιών, των παιδικών προγραμμάτων ή και των οπτικοποιημένων κινούμενων σχεδίων που τόσο αγαπούν τα παιδιά, γεμίζουν την παιδική ψυχή με αρνητικά συναισθήματα. Πρόσφατη έρευνα στην Ελλάδα, αναφέρει ότι τα «νεαρά άτομα» έχουν εκτεθεί σε 200.000 τηλεοπτικές σκηνές βίας και 40.000 τηλεοπτικές σκηνές δολοφονιών μέχρι την ηλικία των 18 ετών ενώ το μέσο παιδί έχει δει περίπου 8.000 τηλεοπτικούς φόνους μέχρι την αποφοίτησή του από το δημοτικό σχολείο. Πολλές μάλιστα πράξεις βίας έχουν μεταφερθεί από την τηλεόραση στο σχολείο ως ενδείξεις του διαβρωτικού ρόλου των ΜΜΕ.

Κατά συνέπεια :

A) Η τηλεοπτική διαφήμιση που προβάλλει πρότυπα με τα οποία απαξιώνονται ανθρώπινες αξίες και διαφθείρονται υπάρχοντα πρότυπα (υπερβολική προβολή του πλούτου, άκρατος καταναλωτισμός), ενδέχεται να οδηγήσει το παιδί σε ικανοποίηση αναγκών του, ακόμα και με βίαιο τρόπο. Τακτική που φαίνεται να έχει διδαχθεί το παιδί από τους γονείς και το σχολείο. Αν μάλιστα η μίμηση του τηλεοπτικού αρνητικού προτύπου που εκδηλώνει επιθετική συμπεριφορά προσδίδει και τη σχετική ικανοποίηση στον τηλεθεατή-παιδί που παρακολουθεί, πιθανόν αυτή η ικανοποίηση να το οδηγήσει στην εκδήλωση αντίστοιχης επιθετικής συμπεριφοράς στο μέλλον.

B) Η καθημερινή, πολύωρη και κυρίως ανεξέλεγκτη χρήση του ηλεκτρονικού υπολογιστή και εκείνη του διαδικτύου θεωρούνται ως διεγερτικοί παράγοντες εκδήλωσης αντικοινωνικής

συμπεριφοράς, αφού τείνουν να αναστέλλουν τη δημιουργικότητα και τη φαντασία των παιδιών. Η «εικονική πραγματικότητα» απέχει πολύ από την πραγματική κοινωνική κατάσταση που βιώνει καθημερινά το παιδί, δημιουργώντας ενδεχομένως προβλήματα αυτοεκτίμησης και ματαίωσης των προσδοκιών του, με φυσικό επακόλουθο την αντικοινωνική-επιθετική συμπεριφορά.

Γ) Η συνεχόμενη έκθεση στη βία μέσω της τηλεόρασης, συμβάλλει στην αύξηση της βίας, της επιθετικότητας και των φόβων του παιδιού, ενώ ταυτόχρονα μειώνει το δείκτη ευαισθησίας για τον πόνο των άλλων. Η τηλεόραση είναι ένας «υπέροχος» δάσκαλος που μπορεί να διδάξει στα παιδιά ακόμη και πρακτικές βίας. Μάλιστα, η θεωρία της κοινωνικής μάθησης με παρατήρηση, υποστηρίζει ότι όταν η επιθετική συμπεριφορά αποκτάται με τη μάθηση, σε συγκεκριμένες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες, πιθανόν να μετατραπεί σε επιθετική πράξη.

Δ) Τα παιδιά που παρουσιάζουν ψυχολογικές διαταραχές, τείνουν να έχουν άγχος ή φόβους από τη φύση τους, αλλά και αυτά με μαθησιακές δυσκολίες είναι τα πιο επιρρεπή στις αρνητικές επιδράσεις της τηλεόρασης, καθώς δυσκολεύονται να αποκωδικοποιήσουν ό,τι βλέπουν και τις συνέπειές του. Οι σκηνές βίας εμποτίζουν ακόμα και τα πολύ μικρά τα παιδιά, ενός ή δύο ετών, τα οποία δεν μπορούν να ξεχωρίσουν το πραγματικό από το φανταστικό. Το γεγονός αυτό οδηγεί στη μείωση της ευαισθησίας του παιδιού, προκαλεί τη συναισθηματική αναλγησία στη βία και στα θύματα της βίας, στον ανθρώπινο πόνο και στο μαρτύριο και τη δυστυχία των άλλων, δηλαδή, την απευαισθητοποίηση στις βίαιες συμπεριφορές της πραγματικής ζωής. Και όλα αυτά συμβαίνουν χωρίς την άμεση γονική επίβλεψη, η οποία εκλείπει εξαιτίας της πολύωρης σε καθημερινή βάση εργασίας των γονέων.

(Απόσπασμα από «Σχολικός Εκφοβισμός - Bullying: Η Κοινωνιολογική Παιδαγωγική και Ηθική διάσταση του προβλήματος» του Κωνσταντίνου Π. Τζαννή, Οκτώβριος, 2016)

ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΒΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ

Οι επιπτώσεις της θυματοποίησης και των βίαιων συμπεριφορών

Η βία είναι ένα φαινόμενο πολυπαραγοντικό, το οποίο επιφέρει σοβαρές επιπτώσεις τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Σε ατομικό επίπεδο το άτομο-θύμα αισθάνεται έντονο άγχος, διακατέχεται από αισθήματα ανασφάλειας και είναι δυνατόν να εμφανίσει ψυχοσωματικά συμπτώματα (όπως πονοκεφάλους), ενώ το άτομο-θύτης αντιμετωπίζει προβλήματα εξωτερικής

συμπεριφοράς, όπως η εγκληματικότητα και η αντικοινωνική συμπεριφορά (Αντωνίου & Καμόλη, 2014). Σε κοινωνικό επίπεδο τα θύματα αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην σύναψη στενών και ειλικρινών σχέσεων με τους συνομηλίκους, ενώ οι θύτες αντιμετωπίζουν δυσκολία στην αποφυγή ενός παραβατικού τρόπου ζωής και ενδεχομένως να εξελιχθούν σε μελλοντικούς δράστες ενδοοικογενειακής βίας (Rigby, 2008). Τα επαναλαμβανόμενα και σοβαρά περιστατικά βίας είναι δυνατόν να προκαλέσουν είτε βραχυπρόθεσμες είτε μακροπρόθεσμες αρνητικές επιπτώσεις. Πιο συγκεκριμένα, η ενδοσχολική βία και ο εκφοβισμός έχει πολλές και σοβαρές επιπτώσεις τόσο στην σωματική και ψυχική υγεία όσο και στη ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του παιδιού (Ε.Ψ.Υ.Π.Ε., 2008). Έτσι, η εμπλοκή σε τέτοιου είδους περιστατικά ως θύτης ή θύμα σε τακτική βάση δεν επιφέρει μόνο βραχυπρόθεσμα προβλήματα, αντιθέτως είναι δυνατόν να προκληθούν και μακροπρόθεσμα προβλήματα στα θύματα και στους θύτες, διαφορετικής όμως φύσεως (Αντωνίου & Καμόλη, 2014). Ωστόσο, οι βίαιες ή εκφοβιστικές συμπεριφορές και η θυματοποίηση έχουν αρνητικό αντίκτυπο στις ζωές όλων των παιδιών που εμπλέκονται, παίζοντας έτσι καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη και ευημερία τους (Rigby, 2008).

Οι επιπτώσεις στο σχολείο

Το σχολείο ενθαρρύνει τα παιδιά στην ανάπτυξη των κοινωνικών τους δεξιοτήτων, της κοινωνικής τους συνείδησης και της κοινωνικής τους ταυτότητας καθώς αποτελεί ένα κοινωνικό υποσύνολο (Μπάμπαλης, 2011). Σημαντική παράμετρος στο σχολικό χώρο αποτελεί η κοινωνικοποίηση, διότι στηρίζεται στην ανάπτυξη θετικών διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ των μαθητών μέσω της επικοινωνίας και των υγιών συναναστροφών (Τσαρδάκης, 1984). Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι το σχολείο έχει αναλάβει ορισμένους ρόλους που έχουν ως κύρια ασχολία την εκπλήρωση συγκεκριμένων μαθησιακών, παιδαγωγικών και κοινωνικών στόχων, η εμφάνιση περιστατικών ενδοσχολικής βίας και εκφοβισμού είναι δυνατόν να διαταράξουν το σχολικό κλίμα και να το μετατρέψουν σε κλίμα άγχους και φόβου (Κ.Ε.Σ.Δ., 2015).

Η σχολική βία και ο εκφοβισμός επενεργούν τόσο στα άτομα που εμπλέκονται άμεσα σε σχετικά περιστατικά, όσο και στα υπόλοιπα μέλη της σχολικής κοινότητας που παρακολουθούν και βιώνουν το φαινόμενο ως θεατές. Οι περιπτώσεις της σχολικής βίας δημιουργούν ένα αρνητικό κλίμα στο σχολικό πλαίσιο, καθώς επικρατεί έντονη ανησυχία και ως επακόλουθο, να βάλλεται από τη μία η εκπαιδευτική διαδικασία αλλά και από την άλλη να θίγονται τα δικαιώματα των μελών της σχολικής κοινότητας, που αναφέρονται σε ένα υγιές και ασφαλές σχολικό περιβάλλον

(Ε.Ψ.Υ.Π.Ε, 2008). Όταν λαμβάνουν χώρα περιστατικά βίας στο σχολείο, δημιουργείται κλίμα φόβου και άγχους, το οποίο επηρεάζει τα παιδιά και παρεμποδίζει την ψυχοκοινωνική τους ανάπτυξη και την συναισθηματική τους εξέλιξη. Συνεπώς, η ανάπτυξη των δεξιοτήτων των παιδιών παρακωλύεται και έτσι κατευθύνονται σε αντικοινωνικές συμπεριφορές. Επίσης, η κοινότητα του σχολείου επιδιώκει να διευκολύνει το παιδί να εκπαιδευτεί στα δικαιώματα που έχει, να σέβεται τα δικαιώματα των άλλων καθώς και να το προστατεύσει από τις διάφορες μορφές παραβίασης τους. Όμως, τα φαινόμενα βίας και εκφοβισμού παρεμποδίζουν την επίτευξη αυτού του σκοπού, διότι καταπατούν τα δικαιώματα που συνδέονται με την κοινωνική ευημερία και τις κοινωνικές και πολιτικές ελευθερίες του παιδιού και συγχρόνως καθιστούν το σχολείο ανεπαρκές αναφορικά με τον προστατευτικό τους ρόλο (Κ.Ε.Σ.Δ., 2015). Εν κατακλείδι, η σχολική βία και ο εκφοβισμός επιφέρουν σοβαρές συνέπειες στη σχολική κοινότητα, επειδή από την μια δεν δύναται να παρέχει την προβλεπόμενη ασφάλεια στους μαθητές και από την άλλη δεν εξυπηρετούνται οι γνωστικοί και κοινωνικοποιητικοί ρόλοι της.

Οι ψυχολογικές και σωματικές επιπτώσεις στα θύματα και στους θύτες

Σε ψυχολογικό επίπεδο, οι βίαιες συμπεριφορές έχουν αντίκτυπο τόσο στα θύματα όσο και στους θύτες. Συγκεκριμένα, και τα θύματα και οι θύτες έχουν αυξημένες πιθανότητες να εμφανίσουν εσωτερικευμένα προβλήματα, όπως άγχος, κατάθλιψη, μοναξιά, συστολή, ανασφάλεια, χαμηλή αυτοεκτίμηση, αυτοκτονικό ιδεασμό και σωματικά προβλήματα, σε σχέση με παιδιά που δεν έχουν εμπειρίες βίαιων συμπεριφορών. Όμως οι σωματικές ή σεξουαλικές επιθέσεις, είναι δυνατόν να προκαλέσουν σοβαρά τραύματα στους μαθητές-θύματα ακόμη και σε σημείο νοσοκομειακής περίθαλψης. Επιπρόσθετα, δημιουργείται ανησυχία και άγχος στα θύματα και υπάρχουν πιθανότητες οι επιθέσεις αυτές να οδηγήσουν στο σύνδρομο του μετατραυματικού στρες, το οποίο συνοδεύεται από πολλαπλά συμπτώματα, όπως οι διαταραχές ύπνου, η τάση αναβίωσης του τραυματικού γεγονότος στις αναμνήσεις και τα όνειρα, η αποξένωση, η έλλειψη ενδιαφέροντος, η δυσκολία συγκέντρωσης και η υπερβολική εγρήγορση (Κάργα, 2013). Επιπλέον, σύμφωνα με το Rigby (2008) ο εκφοβισμός και η θυματοποίηση συνδέονται με σωματικά προβλήματα όπως είναι οι πονοκέφαλοι, οι στομαχόπονοι, τα στοματικά έλκη, οι πόνοι στο στήθος και οι δυσκολίες στον ύπνο».

Αν και η αυτοκτονία αποτελεί μία ακραία περίπτωση της σχολικής βία και του εκφοβισμού, ωστόσο, έρευνες έχουν δείξει ότι υπάρχει σύνδεση μεταξύ της θυματοποίησης και του

αυτοκτονικού ιδεασμού. Ακόμη, τα παιδιά που εμπλέκονται στον εκφοβισμό ως θύματα ή θύτες παρουσιάζουν εξωτερικά προβλήματα όπως είναι η παραβατικότητα και η επιθετικότητα (Κάργα, 2013). Παρόλα αυτά, η επίδραση μίας τόσο αρνητικής εμπειρίας δεν σταματάει όταν το παιδί τελειώσει το σχολείο, αντίθετα οι επιπτώσεις αυτού του βιώματος συνεχίζουν να είναι ισχυρές ακόμη και στην ενηλικίωση, με αποτέλεσμα τα παιδιά-θύματα στην ενήλικη ζωή τους να έχουν χαμηλή αυτοεκτίμηση και αυξημένες πιθανότητες να εμφανίσουν κατάθλιψη (ΜόττηΣτεφανίδη & Τσέργας, 2000).

Από την άλλη πλευρά, η κατάθλιψη φαίνεται να είναι ένα κοινό σύμπτωμα και στους θύτες και στα θύματα, αν και εμφανίζεται με μεγαλύτερη συχνότητα στην δεύτερη ομάδα. Εκτός από αυτό, ο θυμός αποτελεί κοινό συναίσθημα και για τα παιδιά-δράστες και για τα παιδιά-θύματα. Τα παιδιά-δράστες που είναι επιρρεπή στην κατάθλιψη, νιώθουν θυμό και είναι πιθανόν να εκφοβίσουν ή να συμπεριφερθούν βίαια στα άλλα παιδιά προκειμένου να νιώσουν καλύτερα (Κάργα, 2013).

Οι ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις στα θύματα

Σύμφωνα με τον Olweus (1993) οι επιπτώσεις της σχολικής βία και του εκφοβισμού στα θύματα ποικίλουν και εκτείνονται από την κατάθλιψη έως σοβαρές ψυχολογικές διαταραχές της συμπεριφοράς, όπως η χαμηλή αυτοεκτίμηση, οι συνέπειες της οποίας μπορεί να φτάσουν ακόμα και σε απόπειρες αυτοκτονίας. Τα παιδιά που έχουν υποστεί βία ή εκφοβισμό είναι δυνατόν να νιώσουν έντονο άγχος και ανασφάλεια και συχνά αισθάνονται αποτυχημένα, μη ελκυστικά σε κοινωνικό επίπεδο και κυρίως διακατέχονται από το συναίσθημα της ντροπής. Επιπλέον, τα θύματα σχολικής βίας ή εκφοβισμού ενδέχεται να παρουσιάσουν ποικίλες φοβίες, να εμφανίσουν σχολική άρνηση, κάνοντας συχνές απουσίες, διότι το σχολείο αποτελεί για εκείνα μια ανυπόφορη εμπειρία. Έτσι, εμφανίζουν μείωση της σχολικής τους επίδοσης, μαθησιακές δυσκολίες και κατ' επέκταση σχολική αποτυχία. Ακόμη, είναι πιθανό να εμφανίσουν διάφορα ψυχοσωματικά προβλήματα όπως είναι οι πόνοι στην κοιλία, η ενούρηση, οι διαταραχές στον ύπνο, οι πονοκέφαλοι κ.ά. (Ε.Ψ.Υ.Π.Ε., 2008). Όπως αναφέρουν οι Αντωνίου και Καμπόλη (2014), σύμφωνα με διάφορες έρευνες έχει διαπιστωθεί ότι τα θύματα συχνά παρουσιάζουν κατάθλιψη και έντονο άγχος ή και τα δύο ταυτόχρονα με αποτέλεσμα οι επιπτώσεις να είναι ισχυρότερες και πιο καθοριστικές για την υπόλοιπη ζωή τους.

Σε κοινωνικό επίπεδο, η εμπειρία της θυματοποίησης πολύ συχνά αποτελεί στίγμα και δεν μπορεί να ξεπεραστεί εύκολα με αποτέλεσμα, τα παιδιά που θυματοποιούνται να γίνονται πολλές φορές στόχοι περιφρόνησης και γελιοποίησης. Ακόμη, τα θύματα δυσκολεύονται να συνάψουν φιλίες και να ενσωματωθούν στην ομάδα εξαιτίας των εσωτερικευμένων προβλημάτων τους, της αδυναμίας τους να θέτουν όρια και της έλλειψης διεκδικητικότητας που τα χαρακτηρίζει. Σε περιπτώσεις όμως, που τα παιδιά που εκφοβίζονται έχουν φίλους, οι φίλοι αυτοί χαρακτηρίζονται εξίσου από χαμηλό κοινωνικό υπόβαθρο στην ομάδα συνομηλίκων, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατη η προστασία των παιδιών-θύματων από επιθέσεις των παιδιών-θύτων. Επίσης, η θυματοποίηση οδηγεί τα παιδιά σε απομόνωση και μειώνει το κοινωνικό τους status με επακόλουθο τα παιδιά αυτά να γίνονται ο εύκολος στόχος των βίαιων επιθέσεων και να αδυνατούν να αντιληφθούν θετικά τις κοινωνικές τους εμπειρίες. Η έλλειψη υποστήριξης και η απόρριψη από τους συνομηλίκους είναι δυνατόν να έχουν σοβαρές επιπτώσεις στους εφήβους που εκφοβίζονται καθώς, βρίσκονται σε μία περίοδο όπου διαμορφώνουν την εικόνα του εαυτού τους, η οποία μπορεί να επηρεαστεί αρνητικά (Κάργα, 2013). Τέλος, η απουσία κοινωνικής υποστήριξης όχι μόνο από τους συνομηλίκους αλλά και από τους γονείς και τους εκπαιδευτικούς έχει ως αποτέλεσμα τα παιδιά-θύματα να αναπτύσσουν χαμηλή αυτοεκτίμηση, διότι χάνουν την εμπιστοσύνη στον εαυτό τους και νιώθουν ότι δεν ανήκουν σε κάποιο κοινωνικό δίκτυο (Μόττη-Στεφανίδη & Τσέργας, 2000).

Οι κοινωνικοψυχολογικές επιπτώσεις στους θύτες

Αντιμέτωποι με τις επιπτώσεις της σχολικής βίας και του εκφοβισμού δεν βρίσκονται μόνο τα θύματα, αλλά και οι θύτες. Τα παιδιά ή οι έφηβοι που προκαλούν τέτοια περιστατικά, είτε ασκώντας βία σε άλλα παιδιά είτε εκφοβίζοντας τα, αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο της απομάκρυνσης από το σχολικό τους περιβάλλον ή της διακοπής της σχολικής φοίτησης, ενώ χαρακτηρίζονται από τάσεις φυγής από το σπίτι (Ε.Ψ.Υ.Π.Ε., 2008). Ακόμη, σύνηθες φαινόμενο είναι οι θύτες να παρουσιάζουν στοιχεία αντικοινωνικής, παραβατικής και κοινωνικά αποκλίνουσας συμπεριφοράς, τα οποία εκδηλώνονται στην ενήλικη ζωή τους με το κάπνισμα, την χρήση αλκοόλ ή και τον εθισμό σε ναρκωτικές ουσίες. Έτσι, τα παιδιά-θύτες εμφανίζουν αυξημένη πιθανότητα να παρουσιάσουν διαταραχές ψυχιατρικής φύσεως όπως είναι η κατάθλιψη, ο αυτοκτονικός ιδεασμός και η μειωμένη αντίληψη της εικόνας του εαυτού τους. Επιπλέον, τα παιδιά-δράστες της ενδοσχολικής βίας είναι δυνατόν να νιώσουν την απόρριψη

από τους συνομήλικους τους, διότι οι επιθετικές συμπεριφορές θεωρούνται διασπαστικές και επιβλαβείς για το κοινωνικό status της πλειοψηφίας των παιδιών, με αποτέλεσμα τα παιδιά-δράστες να είναι αποδεκτά και αρεστά μόνο σε μία μερίδα παιδιών που είναι και εκείνα εξίσου επιθετικά.

Οι κοινωνικοψυχολογικές επιπτώσεις στους παρατηρητές

Οι επιπτώσεις της σχολικής βίας και του εκφοβισμού επιβαρύνουν, πέρα από τα παιδιά-θύματα και τα παιδιά-δράστες, και τα παιδιά που παρευρίσκονται στα περιστατικά βίας, τα οποία όμως δεν έχουν την δυνατότητα να παρέμβουν. Τα παιδιά που παρατηρούν βίαιες και εκφοβιστικές πράξεις εξοικειώνονται με καταστάσεις που αφορούν είτε σωματικό είτε ψυχικό πόνο (Κάργα, 2013). Παράλληλα, μέσα από την παρατήρηση των πράξεων αυτών τα παιδιά μαθαίνουν να πιστεύουν ότι το δίκαιο είναι του δυνατού. Και αφού, τις περισσότερες φορές μένουν αμέτοχοι, μαθαίνουν και να φοβούνται τον δυνατό με αποτέλεσμα να αισθάνονται θλίψη, αδυναμία και αποτυχία. (Κυριακίδη, 2013). Ακόμη, όταν κατά την κρίσιμη στιγμή δεν είναι ικανοί να δράσουν αποτελεσματικά, είναι πιθανόν να αναπτύξουν αισθήματα ενοχής και ανικανότητας, διότι δεν μπόρεσαν να ενεργήσουν παρεμβατικά σε περιστατικά βίας και εκφοβισμού, όπου ήταν μάρτυρες. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Cowie (2004, όπ. αναφ. στο Κάργα, 2013) «το κλίμα εκφοβισμού μπορεί να προκαλέσει άμβλυνση των ευαισθησιών τους ή αύξηση του άγχους τους μήπως γίνουν και τα ίδια στόχος εκφοβιστικών επιθέσεων». Παράλληλα, όμως, είναι δυνατόν να μειωθεί ο αυτοσεβασμός και η αυτοπεποίθηση των παιδιών, εάν τα παιδιά αντιληφθούν ότι δεν έχουν την δυνατότητα να βοηθήσουν αποτελεσματικά ένα συμμαθητή ή μία συμμαθήτρια τους που βιώνει μία δύσκολη κατάσταση.

(Απόσπασμα από «Ενδοσχολική βία και ο ρόλος του κοινωνικού λειτουργού» των Αθανασοπούλου Παρασκευή και Πασαλη Αθηνά, Ιούνιος 2016)